

جغرافیای تاریخی دریاچه اورمیه

نویسنده: امیر جهره گشا

جغرافیای تاریخی دریاچه اورمیه

جغرافیای تاریخی دریاچه اورمیه

(با تأکید بر سفرنامه‌ها و تاریخچه کشتیرانی
با تکیه بر اسناد آرشیوی دوره‌های قاجار و پهلوی)

تحقیق و پژوهش: امیر چهره‌گشا

فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	چهره‌گشا، امیر، ۱۳۵۸ -
عنوان و نام پدیدآور	جغرافیای تاریخی دریاچه ارومیه:
با تأکید بر سفرنامه‌ها و تاریخچه کشتیرانی با تکیه بر اسناد آرشیوی دوره‌های قاجار و پهلوی	
تحقیق و پژوهش	امیر چهره‌گشا.
مشخصات نشر	تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	۲۸۶ ص.: نقشه، نمونه: ۱۴/۵۰۲۱/۵ س.م.
شابک	978-600-868762-7
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
یادداشت	ص.ع. به انگلیسی:
	Amir Chehrehgosha Historical geography of LAKE URMIA
یادداشت	کتابنامه: ص. [۲۵۷] - ۲۶۹:
همچنین به صورت زیرنویس.	
یادداشت	نمایه.
موضوع	دریاچه ارومیه--جغرافیای تاریخی
موضوع	--Historical Geography Urmia Lake (Iran)
موضوع	دریاچه ارومیه -- تاریخ -- قرن ۱۳-۱۴ ق.
موضوع	-- History -- 19th-20th century Urmia Lake (Iran)
موضوع	دریاچه ارومیه -- تاریخ -- قرن ۱۳-۱۴ ق. -- اسناد و مدارک
موضوع	-- History -- 19th-20th century -- Sources/urma Lake (Iran)
رده‌بندی کنگره	۲۱۶۱DSR
رده‌بندی دیویی	۳۳۳/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۷۵۰۱۱۱۶

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

جغرافیای تاریخی دریاچه ارومیه

(با تأکید بر سفرنامه‌ها و تاریخچه کشتیرانی)

با تکیه بر اسناد آرشیوی دوره‌های قاجار و پهلوی)

امیر چهره‌گشا

حروفچینی، صفحه‌آرایی و نظارت: نشر تاریخ ایران

طرح جلد: متین حائری چاپ و صحافی: الغدیر

چاپ اول: ۱۳۹۹ تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۶۲-۷ ISBN: 978-600-8687-62-7

قیمت: ۶۵۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

سخن ناشر

نشر تاریخ ایران لازم می‌داند توجه مخاطبان را به این نکته مهم جلب نماید، طبق قرار تعیین، اعلام و تعهدشده طرف قرارداد با ناشر، مسئولیت ویرایش، تصحیح و مقابله متن به عهده صاحب اثر (مؤلف، مصحح و مترجم) است و ناشر بنابر تعهداتش، حق هیچ دخل و تصرفی را در متن ندارد.

نشر تاریخ ایران

فهرست مطالب

۱۳	مقدمه
۱۵	پیشگفتار

فصل یک: سیمای عمومی دریاچه اورمیه

۱۹	موقعیت و وسعت دریاچه اورمیه
۲۲	نام‌های دریاچه اورمیه
۲۴	زمین‌شناسی
۲۶	هیدرولوژی دریاچه اورمیه
۲۷	علل شوری آب دریاچه اورمیه
۳۱	بیولوژی دریاچه اورمیه
۳۲	سیمای اقتصادی دریاچه اورمیه
۳۲	۱. مواد معدنی
۳۴	۲. کشاورزی و اقتصادی
۳۵	۳. ذخایر آرتمیا
۳۵	۴. استحصال نمک از دریاچه
۳۷	۵. صنعت گردشگری

۳۹	بنادر دریاچهٔ اورمیه
۳۹	۱. بندر گلمانخانه
۴۴	۲. بنادر دانالو و رحمانلوی عجب‌شیر
۴۸	۳. بندر شرفخانه
۵۴	جزایر دریاچهٔ اورمیه
۵۵	۱. جزیرهٔ شاهی (اسلامی)
۵۶	۲. جزیرهٔ قویون‌داغی
۵۸	۳. جزیرهٔ ائششک‌داغی
۵۹	۴. جزایر اسپیر و آرزو

فصل دو: دریاچهٔ اورمیه به روایت دیگران

۷۱	استرابون
۷۳	علی بن الحسین مسعودی
۷۴	ابن حوقل
۷۵	ابو اسحق ابراهیم اصطخری
۷۵	ابودلف مسعر ابن المهلهل الخزرجی الینبوعی
۷۶	ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی
۷۸	ابوالفداء
۷۸	محمد بن نجیب بکران
۷۹	زکریا بن محمد بن محمود قزوینی
۸۰	حمدالله بن ابی‌بکر بن محمد بن نصر مستوفی قزوینی
۸۰	شهاب‌الدین عبدالله خوافی (حافظ ابرو)
۸۱	جاستین پرکینز
۸۲	نادر میرزا
۸۴	راولینسون
۸۸	کنت دوسرسی
۹۱	سلطان محمد سیف‌الدوله (۱۲۸۰ ه.ق؟)
۹۲	

۹۳	ناصرالدین شاه قاجار
۹۵	مظفرالدین شاه قاجار
۱۰۲	جرج ناتانیل کرزن
۱۰۴	هانری بایندر
۱۰۶	یوزف مارکوارت
۱۰۷	ژاک دومرگان
۱۰۷	زین العابدین مراغه‌ای
۱۰۹	اوژن اوبن
۱۱۱	هوگو گروته
۱۱۳	واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد
۱۱۳	آبراهام والتتاین ویلیامز جکسن
۱۱۷	اسکندر افشار پناه
۱۲۱	رشد و نمو گاوهای وحشی در جزیره
۱۲۱	دامداری در جزیره
۱۲۳	فرد ریچاردز
۱۲۴	ایگور میخائیلوویچ دیاکونوف
۱۲۶	حاصل کلام

۱۲۷ فصل سه: تاریخچه کشتی‌رانی در دریاچه اورمیه

۱۲۹	اعطای اختیار کشتی‌رانی به ملک‌قاسم میرزا از سوی محمد شاه قاجار
۱۳۲	اخذ اختیار کشتی‌رانی دریاچه اورمیه توسط امامقلی میرزا
۱۳۶	قرارداد ۱۸۹۰م ألفرد لومر
	تجهیز بنادر و افزایش تعداد کشتی‌های دریاچه اورمیه توسط امامقلی میرزا
۱۳۸	
۱۴۵	تلاش دول خارجی برای کسب امتیاز کشتی‌رانی در دریاچه اورمیه
۱۵۱	توجه دولت ایران به مسئله کشتی‌رانی دریاچه اورمیه
۱۵۶	اجاره‌نامه امامقلی میرزا و بوداغيانس

- به بن بست رسیدن مکاتبات دولتمردان با امامقلی میرزا درباره اسناد امتیاز
 کشتی رانی ۱۶۱
- مداخله روس ها در امور کشتی رانی دریاچه اورمیه ۱۶۵
- تلاش اشخاص مختلف برای تحصیل امتیاز کشتی رانی دریاچه اورمیه پس
 از فوت امامقلی میرزا ۱۷۰
- قرارداد استیونس - بوداغانس ۱۷۷
- انعقاد پیمان مودت ۱۹۲۱م ایران - شوروی مقدمه انتقال امتیاز کشتی رانی به
 دولت ایران ۱۷۹
- موافقت مجلس شورای ملی با پیشنهاد لایحه خرید مایملک بوداغانس در
 دریاچه اورمیه از سوی دولت ۱۸۰
- شکایت وراثت امامقلی میرزا از بوداغانس ۱۸۷
- تأمین بودجه مدارس و معارف و همچنین هزینه دارالایتم از محل عواید
 کشتیرانی دریاچه اورمیه ۲۰۴
- حاصل کلام: ۲۱۳

فصل چهار: اسناد و تصاویر

- ۲۲۳ (پیوست شماره ۱)
- ۲۲۴ (پیوست شماره ۲)
- ۲۲۶ (پیوست شماره ۳)
- ۲۲۸ (پیوست شماره ۴)
- ۲۳۰ (پیوست شماره ۵)
- ۲۳۱ (پیوست شماره ۶)
- ۲۳۲ (پیوست شماره ۷)
- ۲۳۳ (پیوست شماره ۸)
- ۲۳۶ (پیوست شماره ۹)
- ۲۳۷ (پیوست شماره ۱۰)
- ۲۳۸
- ۲۳۹ تصاویر

۲۵۷

منابع پژوهش

۲۵۷

کتب

۲۶۶

منابع لاتین

۲۶۶

اسناد

۲۷۱

نمایه

مقدمه

جغرافیای تاریخی دریاچه ارومیه از چندین جهت کتاب جالب توجه و بااهمیتی است. آقای چهره‌گشا در سه فصل سرنوشت دریاچه ارومیه را از دیرزمان تا عصر حاضر بررسی کرده و با رجوع به کتب متعدد، متنوع و استفاده وسیع از منابع اصلی موجود در آرشیو ملی ایران، جوانب کمتر شناخته‌شده گذشته این دریاچه را توضیح داده است.

در فصل اول موقعیت جغرافیائی و اقتصادی دریاچه را شرح داده است، از جمله هیدرولوژی دریاچه، علل شوری آب و مواد معدنی آن، همچنین به مسائل مربوط به کشاورزی، اقتصادی، گردشگری و غیره نیز پرداخته‌اند. در همین فصل به بنادر دریاچه مانند بندر گل‌مانخانه، دانالو، رحمانلو و شرفخانه که نقش مهمی در تردد کالا و انتقال مسافر دارند نیز پرداخته است. یکی از نکات بااهمیتی که نویسنده پیش می‌کشد آسیبی است که به دلایل مختلف از جمله قطع اشجار برای سوخت، به طبیعت و محیط‌زیست این منطقه وارد آمده است.

در فصل دوم آقای چهره‌گشا تعداد سی سفرنامه و خاطرات سیاحان، جهانگردان و سیاستمداران عرب، ایرانی و اروپائی را بررسی کرده است. وی درباره سیاحان و جهانگردان اروپایی به درستی می‌نویسد که «آثارشان با هر انگیزه‌ای که به ایران می‌آمدند، حاوی نکات ارزشمند تاریخی، اجتماعی و

فرهنگی است. البته اهمیت اطلاعات اجتماعی و فرهنگی این سفرنامه‌ها از جنبه تاریخی آن‌ها بیشتر است. زیرا در زمینه گزارش‌های تاریخی به جهت عدم آگاهی آن‌ها از حوادث تاریخی چندان قابل اعتماد نیست». او اضافه می‌کند که: «نوشته‌های پژوهشگران تاریخ و جغرافیا و همچنین سیاحان درباره دریاچه ارومیه بیشتر به توصیف وضعیت عمومی دریاچه و سواحل آن، اهمیت استراتژیک این پهنه آبی در ارتباط دریایی مردمان شرق و غرب آن و مباحث کشتیرانی در دریاچه ارومیه اختصاص دارد.»

در فصل سوم کتاب نویسنده به تاریخچه کشتیرانی و در نهایت اغتشاش در درون حکومت در ارتباط با دریاچه ارومیه پرداخته است که حاوی نکات جالب توجه و تازه‌ای می‌باشد. به طوری که آقای چهره‌گشا می‌نویسد، کشتیرانی در این دریاچه وسیله ارتباط، حمل و نقل، اتصال آبادترین نقاط آذربایجان با دیگر نقاط است و صرف نظر از منابع نظامی و سیاسی، از لحاظ تجارتي و ثروت داخلی و خارجی بی نهایت مهم می‌باشد.

ماجرای کشتیرانی در دریاچه ارومیه که آقای چهره‌گشا شرح می‌دهد. علاوه بر بیان نکاتی که تاکنون به طور مدون و جامع در جای دیگری مطرح نشده، دربرگیرنده نحوه رقابت بین رجال برای گرفتن امتیاز، کارشکنی‌ها و ناکارآمدی دولت در صدماتی که به اقتصاد کشور می‌خورد را توضیح می‌دهد که از جمله مزایای کتاب است.

نقشه‌های قدیمی که ضمیمه کتاب شده است جالب توجه‌اند، به خصوص تصاویری که فراز و نشیب سرنوشت این دریاچه مهم را نشان می‌دهد. خاطره‌انگیزند.

منصوره اتحادیه (نظام مافی)

پیشگفتار

دریاچه اورمیه به سبب ویژگی‌های منحصر به خود همچون دارا بودن یک‌صد و دو جزیره کوچک و بزرگ، وجود آب شیرین در تعدادی از جزایر، داشتن آرتمیا به‌عنوان یک منبع بالارزش غذایی، مأمن پرندگان مهاجر حمایت‌شده و درخطر انقراض مانند فلامینگو و پلیکان، پناهگاه امن و فقدان تهدیدکننده به‌عنوان یک ذخیره‌گاه و مخزن ژنتیکی گیاهان منطقه‌ای مطرح بوده است که در سال ۱۳۴۶ه.ش این دریاچه با کلیه جزایر (به‌جز جزیره اسلامی) به‌عنوان منطقه حفاظت‌شده اعلام گردید. در سال ۱۳۵۴ه.ش نیز جزء تالاب‌های سایت رامسر معرفی و در همان سال به‌عنوان پارک ملی دریاچه اورمیه تغییر عنوان یافته است. از سوی دیگر این پارک ملی از سوی سازمان یونسکو جزء یکی از ۱۰ پارک ملی بین‌المللی کره زمین و همچنین جزء یکی از ۵۹ منطقه بین‌المللی ذخیره‌گاه زیست‌کره معرفی شده است. با مروری به تاریخ گذشته این منطقه، درمی‌یابیم که این مجموعه ارزشمند طبیعی از گذشته‌های دور از جنبه‌های تجاری و تفریحی همواره موردتوجه سلاطین، امرا و حکمرانان وقت بوده است. مسئله کشتی‌رانی در این پهنه آبی، از مهم‌ترین مناقشات تاریخی آن در دوره‌های مختلف تاریخی است. انحصار کشتی‌رانی توسط حکام و شاهزادگان و به‌تبع آن شکستن و سوزاندن قایق‌های چوبی مردمان بومی، دخالت دول خارجی در امور کشتی‌رانی و ناتوانی دولت مرکزی در سلب امتیازهای کشتی‌رانی دریاچه از اشخاص متنفذ در سال‌های اواخر قاجار ازجمله این مناقشات

بودند که نتیجه‌ای جز نابودی این صنعت حیاتی در مهم‌ترین دریاچهٔ ایران نداشت. با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران به‌عنوان کشوری پهناور با عوارض طبیعی و ویژگی‌های اقلیمی متفاوت، در اکثر سفرنامه‌های منتشره از نبود راه‌های مواصلاتی مناسب به‌عنوان اصلی‌ترین موانع توسعهٔ کشور نام برده شده است. با این وجود این دریاچه به سبب واقع شدن بین مهم‌ترین شهرهای آذربایجان (تبریز، مراغه و اورمیه) و نیز نزدیکی به مرزهای عثمانی و روسیه در قدیم‌الایام جایگاه استراتژیک در محاسبات نظامی و تجاری داشته که اهمیت آن را دوچندان کرده است. علی‌رغم ویژگی‌هایی که برای دریاچهٔ ارومیه در اسناد تاریخی مبنی بر عدم امکان صید ماهی، وجود جزایر غیرمسکونی و غلظت زیاد نمک ذکر می‌شود که منجر به تأثیرگذاری در انگیزه برای رویکرد دریا و دانش کشتی‌سازی و دریانوردی است، کشتی‌رانی در آن سابقه‌ای دیرینه دارد که رونق آن حتی به قرون سه و چهار هجری قمری بازمی‌گردد. لزوم تجارت مابین شهرهای مهم و استراتژیک آذربایجان که در دو سوی دریاچهٔ ارومیه قرار داشتند، ارتباط بین بخش‌های مختلف دریاچه را به‌وسیله شناورهای ابتدایی تأمین می‌کرد. ولی چنانچه در متن کتاب نیز اشاره شده است انحصار کشتی‌رانی توسط اشخاص، عملاً فعالیت تجار، کشاورزان و دامداران سواحل دریاچه را برای حمل‌ونقل کالاهای تجاری‌شان از طریق دریاچه غیرممکن می‌ساخت. با توجه به اسناد بجای مانده دربارهٔ مسائل انسانی، اجتماعی و اقتصادی در این پژوهش سعی بر آن است به گوشه‌ای از این مسائل اشاره شود. در فصل اول با عنوان «سیمای عمومی دریاچهٔ ارومیه» به مباحثی همچون موقعیت و وسعت دریاچهٔ ارومیه، نام‌های دریاچهٔ ارومیه، زمین‌شناسی، هیدرولوژی دریاچهٔ ارومیه، علل شوری آب دریاچهٔ ارومیه، بیولوژی دریاچهٔ ارومیه، سیمای اقتصادی دریاچهٔ ارومیه، بنادر دریاچهٔ ارومیه و جزایر دریاچهٔ ارومیه اشاره شده است. فصل دوم با عنوان «دریاچهٔ ارومیه به روایت دیگران»، نوشته‌های سیاحان و جهانگردان دربارهٔ مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دریاچهٔ ارومیه است. نوشته‌های پژوهشگران تاریخ و جغرافیا و همچنین سیاحان دربارهٔ دریاچهٔ ارومیه، بیشتر به توصیف وضعیت عمومی دریاچه و سواحل

آن، اهمیت استراتژیک این پهنه آبی در ارتباط دریایی مردمان شرق و غرب آن و مباحث کشتیرانی در دریاچه اورمیه اختصاص دارد. در بسیاری از این نوشته‌ها به مسئله مهم کشتی‌رانی در این دریاچه و عوامل متعدد در عدم توسعه و نادیده گرفتن این صنعت اشاراتی شده است و افرادی چون ابن حوقل، دوسرسی، زین‌العابدین مراغه‌ای، اوژن اوبن، هوگو گروته، جکسن، پرکینز و... در این باب به نکات قابل تأملی اشاره کرده‌اند که در فصل سوم کتاب، ضمن اشاره به تاریخچه کشتی‌رانی در دریاچه اورمیه، به موانع توسعه کشتی‌رانی در این دریاچه پرداخته شده است. اهمیت آب‌درمانی و نیز وجود مواد معدنی از جمله معادن سنگ مرمر و نمک دریاچه از دیگر مباحثی است که در نوشته‌های اشخاصی چون ابودلف، بارتولد، ریچاردز، سیف‌الدوله و... دیده می‌شود. در کنار وجود چنین موهبت‌های الهی، شاهد مصائب متعدد مردمان ساکن در سواحل دریاچه هستیم که در نوشته‌های زیادی از جمله ابن حوقل، هانری بایندر، مظفرالدین شاه، افشارپناه و... از مشکلات و فقر این مردمان سخن به میان رفته است. فصل سوم نیز با عنوان «تاریخچه کشتی‌رانی در دریاچه اورمیه» دربرگیرنده مسائل مرتبط با کشتی‌رانی در این دریاچه است. مباحثی همچون اعطای اختیار کشتی‌رانی به ملک‌قاسم میرزا از سوی محمد شاه قاجار، اخذ اختیار کشتی‌رانی دریاچه اورمیه توسط امامقلی میرزا، قرارداد ۱۸۹۰م آلفرد لومر، تلاش دول خارجی برای کسب امتیاز کشتی‌رانی در دریاچه اورمیه، اجاره‌نامه امامقلی میرزا و بوداغانس، به بن‌بست رسیدن مکاتبات دولتمردان با امامقلی میرزا درباره اسناد کشتی‌رانی، مداخله روس‌ها در امور کشتی‌رانی دریاچه اورمیه، تلاش اشخاص مختلف برای تحصیل امتیاز کشتی‌رانی دریاچه اورمیه پس از فوت امامقلی میرزا، قرارداد استیونس- بوداغانس، انعقاد پیمان مودت ۱۹۲۱م ایران- شوروی مقدمه انتقال امتیاز کشتی‌رانی به دولت ایران، موافقت مجلس شورای ملی با پیشنهاد لایحه خرید مایملک بوداغانس در دریاچه اورمیه از سوی دولت، شکایت وراث امامقلی میرزا از بوداغانس، تأمین بودجه مدارس و معارف و همچنین هزینه دارالایتم از محل عواید کشتی‌رانی دریاچه اورمیه و تعرفه کشتی‌رانی و اوقات حرکت کشتی‌های

دریاچه اورمیه، در این فصل آورده شده است. فصل پایانی کتاب با عنوان «اسناد و تصاویر» شامل برخی تصاویر اسناد تاریخی که در متن پژوهش استفاده شده و نیز تصاویر از بنادر و سواحل دریاچه است. در متن کتاب به فراخور مباحث مطرح شده، جهت روشن شدن بیشتر زوایای پنهان رویدادها از اسناد آرشیوی استفاده شده است؛ بدین صورت که پس از متن تایی اسناد، برخی تصاویر سند در این فصل در اختیار خواننده قرار گرفته شده است. بخش پایانی کتاب با عنوان «منابع پژوهش و فهرست اعلام» به معرفی منابع تحقیق و فهرست اعلام اختصاص داده شده است. ناگفته نپیداست که این پژوهش در حد توان نگارنده انجام یافته است و بی شک بدون عیب و نقص نخواهد بود. به همین منظور نظرات و پیشنهادهای خوانندگان به موضوعات مطرح شده در چاپ‌های بعدی راهگشا خواهد بود. امید است مطالب این کتاب موردپسند و استفاده علاقه‌مندان و پژوهشگران تاریخ قرار بگیرد. در پایان بر خود ضروری می‌دانم از تمام افرادی که در تهیه و تدوین این کتاب نگارنده را یاری کردند، صمیمانه تشکر کنم:

سرکار خانم‌ها اعظم فلاح و مراد علیان (آرشیو ملی ایران)، آقایان حسن اسودی و امیر عباس‌پور (مرکز اسناد ملی تبریز)، آقایان دکتر علی ططری و علی پویان‌مهر (کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی)، آقای محمود محمودزاده (کتابخانه مرکزی تبریز)، سرکار خانم سمیه سلوکی (مترجم مقدمه کتاب) و استاد بزرگوار سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه و سرکار خانم سعاد پیرا (نشر تاریخ ایران) و با سپاس فراوان از خانواده عزیزم که تمام تلاش‌های نوشتاری‌ام و امداد صبوری‌هایشان است.

امیر چهره‌گشا^۱

تبریز- مرداد ۱۳۹۹

۱. دانش‌آموخته کارشناسی فیزیک اتمی (دانشگاه تربیت‌معلم تبریز) و کارشناسی ارشد تاریخ ایران پس از اسلام (دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر) - khazar1377@gmail.com